

CSEPELI GYÖRGY

A SEMMI HELYTARTÓI

Dosztojevszkij üzenete a mának

A bűnhődés már a bűn pillanatában utolérte Raszkolnyikovot. A szentpétervári lakásban érlelődő kis nihilista terven Dosztojevszkij anatómiai pontossággal mutatta ki a 20. században eljövendő nagy nihilista tervek hazugságát.

Jézus jól látta, hogy „a rókáknak van barlangjuk, a madaraknak van fészük, de az Emberfiának nincs hol lehajtania a fejét” (Mt 8,20). Az ember a nyelve által adott lehetőségekkel élve próbál megszabadulni a transzcendentális hajléktalanságtól, megteremtve a helyet, ahol otthon érezheti magát, melyet azonban csak akkor lát, ha már látta, s akkor látta, ha a látottat maga elé képzelte.

A 20. és a 21. század fordulóján az emberiség korábban soha nem volt közelségbe került az otthonnak képzelt hely mögött megbúvó igazi, bizonytalan, változékony, átláthatatlan, talányokkal teli valósághoz, melyből süvít a háborzongató idegenség. Száz évvel korábban volt egy ország, melyet utólag nézve a mai válság próbaüzemének is tekinthetünk. Oroszország a 19. században hatalmas ugrást tett a sötétbe. I. Péter és Nagy Katalin a 18. században az ország tekintetét a Nyugat felé fordította. Péter új fővárost építtetett a birodalom legnyugatibb sarkán, távol a mongolok dúlta keleti végektől, a bizánci álmokat dédelgető régi fővárostól. Nagy Katalin férje holttestén átgázolva lett cárnő, de Voltaire-rel levelezett, és Diderot kegyeit kereste.

Szentpétervár mérnöki ésszel megtervezett útjait, csatornáit és tereit varázslatosan kialakított paloták szegélyezték, melyekben mindenki ott volt, akire egy modern társadalomban szükség van, de senki sem volt ott, akit megrendített Isten siettetett halála. Az új főváros táptalajává vált az ész jegyében született új eszméknek, me-

lyeket a napóleoni háborúkban győztes orosz tisztek hoztak haza Párizsból. A Napóleont legyőző cár helyébe lépő új cár, I. Miklós elfojtotta az importált emberi és polgári jogokat, de nem tudott gátat vetni a gazdasági-társadalmi átalakulásnak, melynek következményeként fia, II. Sándor felszabadította a jobbágyokat, szabad utat nyitva a vállalkozásnak és a meggazdagodásnak.

Az ész azonban magára maradt a győzelemben. Szövetségesei emigrációba, száműzetésbe kényszerültek. Akik maradtak, azokra a Semmi elviselhetetlen terhe által kiváltott szenvedés várt, akár nyertesei, akár veszteseik lettek az igazolhatatlan igazságtalanságokat hozó változásoknak, melyek elmosták a bűn és az erény közötti határokat. A reform felfalta a reformert. II. Sándor testét a nihilisták bombája szakította szét az egyik szentpétervári csatorna partján. Fia, majd annak fia nem tudta visszafordítani a koraszülött modernizációt, melyből utóbb vérözön és még több szenvedés jött.

A reform nyomán átalakuló oroszországi társadalomban hamarosan kialakultak az új szerepek, melyek láthatóvá tették az új világ embereit, akiket megírva az orosz írók hazájuk irodalmát világirodalmi színvonalra emelték. Az új szerepek közül a legfontosabb a bürokrata és a tervező, aki működteti a parancsuralmi állami berendezkedést, közvetítve a mindentudó központ akaratát a legtávolabbi végekig. A parancsoló szereppartner a feltétlen engedelmeskedő, ők együtt biztosítják az állam egységét. Az állami akaratot azonban megtöri a reformok nyomán felszabadult vállalkozói akarat, mely a modernizáció hajtóereje lehetett volna, ha a cárok nem tiporták volna el már csírájukban az emberi és polgári szabadságjogokat. A szabadság hiányába beletörődni képtelenekből lettek az Isten haláláról legkorábban értesülő radikális lázadók, akiknek a bombái megtizedelték az államot működtető legfelső bürokrata-tervező réteg prominens tagjait. Jellegzetes orosz szerep a fölösleges ember, aki az elveszett a jövő és a visszahozhatatlan múlt közé szorult jelen csapdájában csak szemléli az új világot, de alakításában nem vesz részt. Legtöbben a szenvedők, a sorsuk fölött nem rendelkezők voltak. Közülük törtek ki bűnözők, akiket eszközeik eleve bukásra ítélik.

Ebbe a társadalomba született Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij 1821-ben. Orvos apja agresszív, kegyetlen személyiség volt, akit apró földbirtokán jobbágyai agyonverték. Szerető, melegszívű anyja korán meghalt. A családban hét gyermek született. Fjodor legjobb barátja öccse, Mihail volt, akivel együtt kerültek a szentpétervári hadmérnöki iskolába. Az iskola a Téli Palotától nem messze egy hatalmas, nyomasztó épületben működött, melynek egyik szobájában I. Sándor cár hallgatóságos beleegyezésével felbérelt tisztek megfojtották apját, I. Pál cárt. Unokája, II. Sándor testét az épülettől nem messze szakította szét 1881 tavaszán egy merénylő bombája.

Dosztojevszkij hat évtizedet felölöző életét egy kényszermunkára, majd száműzetésre változtatott halálos ítélet törte ketté. A leendő író a hadmérnöki iskolát befejezte, de hamar rájött, hogy a bürokrata-tervező szerep nem neki való. Írni kezdett. Érzelmektől csöpögő első regénye hatalmas sikert aratott, szemben második regényével, melynek pszicho-horrorisztikus hangvétele általános elutasítást váltott ki. Ha nem fogják perbe, s nem küldik nyolc évre Szibériába, egy orosz Dickens vagy E. T. A. Hoffman válhatott volna belőle.

Az ítélet azonban mindent megváltoztatott. A biztosra vett halál tudata bethömpölytelt a fiatal író jól kikísérletezett írói világán, aki nem folytathatta az írást ugyanúgy, ahogyan korábban tette. Az egzisztenciális megrázkód-

tatást követte a katorgán szerzett szociológiai tapasztalat, a találkozás a társadalom legmélyén élőkkel, akiket az ész által rájuk süített bélyeg már életükben holtak nyilvántított.

A reformcár trónra lépését követően Dosztojevszkij visszatérhetett a fővárosba, ahol eleinte rettenetes, majd később konszolidált körülmények között remekművek sorát alkotta. A szibériai évek testi és lelki egészségét azonban jóvátehetetlenül kikezdték. Akár Szentpéterváron, akár Nyugat-Európában élt, epilepszia, játékszenvedély, szexfüggőség kínozza. Élete utolsó évtizedében a végzetesen megbetegedett emberiség számára kereste a gyógymódot, melyet az egyetemes szintre emelt, eszményített oroszországban talált meg.

A visszatérés után írt első remekműve az ifjúkorban kikísérletezett és bevált szentimentális milióbe ágyazott bűnügyi történet, melynek színterei a főváros ragyogó központjától távoli utcák, lakások, kocsmák, szereplői az orosz társadalomra frissen rászabadult kapitalizmus nyertesei és vesztesei. Az önmagában is izgalmas, fordulatos történetet azonban radikálisan átalakítja az író katorgában szerzett tudása, mely egy fiatal joghallgató, Raszkolnyikov gyilkos tettét üstökösszerűen megvilágítva a társadalmi rend alapjait feszegető kérdésekkel szembesíti az olvasót. Raszkolnyikov az igazságot kereső ész erejével szegül szembe az égbekiáltó igazságtalansággal, melynek áldozatait és haszonélvezőit nap mint nap látja. Önmagát az igazságosság bajnokának képzelve megöl egy uzorás zálogtulajdonost, majd annak unokahúgát is, aki véletlenül felbukkan a tett helyszínén.

A kettős gyilkosság szakadékot nyit Raszkolnyikov és társas környezete között. Ravaszága megmenekíthetné az őt üldöző vizsgálóbíró elől, de rá kell jöjjön, hogy önmaga elől nem menekülhet. Raszkolnyikov Oidipuszéhoz mérhető tragédiája abban van, hogy túlbecsülte önmagát, nem mérte fel, hogy vannak nála hatalmasabb erők, melyeket nem játszhat ki. Oidipusz jó király akart lenni, s dögvészt hozott királyságára. Raszkolnyikov engedett a magát jónak mutató rossz csábításának, s félrevitte az ész, melyet a legtöbbre becsült a világban. Idegen nyelvű fordításokban a regény címe *Bűn és bűnhődés*. Az orosz cím azonban mélyebb értelmezésre ad lehetőséget. A címben a „presztuplenie” szó szerepel, melynek szó szerinti jelentése „átlépés”. Raszkolnyikovot tette végeláthatlan űrbe repítette, ahol nem voltak normák, nem voltak értékek, csak az őrjítő Semmi. Nietzsche az elsők között értette meg Raszkolnyikov „dédelgetett eszméjének” igazi jelentőségét, morális nihilizmusnak nevezve azt. A bűnhődés már a bűn pillanatában utolérte Raszkolnyikovot. A szentpétervári lakásban érlelődő kis nihilista terven Dosztojevszkij anatómiai pontossággal mutatta ki a 20. században eljövendő nagy nihilista tervek hazugságát.

Oidipusz megvakította magát, s elhagyta királyságát. Raszkolnyikovot az ész karanténjából a szenvedés valóságából fakadó igazság szabadítja ki, de itt már egy másik, az író által soha meg nem írt történet kezdődik.

A szentpétervári bérház egyik nyomorúságos lakásában töprengő fiatalember egyszemélyes gondolati tragédiáját az író pár évvel később sokszereplős, Bahtyin kifejezésével élve polifon szerkezetet követő regényben variálta tovább. A Raszkolnyikov eszméje által ütött morális űrbe a szerző ezúttal egy egész csoportot vitt be. A csoport „ördögöknek”, más fordítás szerint „démonoknak” nevezett tagjai a cári rend elpusztítására esküdtek össze, de nem a fővárosban, hanem attól távol, egy Isten háta mögötti kisvárosban. Az összesküvők csoportjának egyik tagja Kirillov, aki énje szuverenitását kívánja megszállottan bizonyí-

tani, kilépve a rendből a rendkívüliségbe, mint azt évtizedekkel később Carl Schmitt leírta. A nevetségességig lekicsinyített, liliputi politikai térben a szuverenitás gulliveri gondolata Kirillov számára azonban csak annyira volt elég, hogy egy revolverlövessel végezzen magával. Kirillov öngyilkosságában Camus az Isten halálával magára hagyott ész abszurd működését látta, melyre a modernitás 20. századi botrányai elégséges bizonyítékokat nyújtottak.

A jóra szövetkezett gonoszság a csoportot egyik gyanúsnak ítélt, különben ártatlan tagjuk, Satov meggyilkolására hajtja. Az orosz kisvárosban kikísérleztet modell az 1917-ben hatalomra jutott bolsevik összeesküvők egymás elleni leszámolásának mintája lett, melynek bizarr *remake*-je 1944-ben Magyarországon ment végbe. A később világhírű tudományfilozófus, Lakatos Imre Nagyváradon vezette az akkor éppen feloszlott magyar kommunista párt illegális sejtjét, melyet rávett arra, hogy a sejt egyik tagját, Izsák Évát mint potenciális árulót megelőzésként vegyék rá az öngyilkosságra, amit Éva az egyik sejttag személyes unszolására a debreceni Nagyerdőben el is követett. A sok szálon futó regény spirituális főhőse az orosz kisvárosok szellemi infrastruktúrájához szervesen hozzátartozó kolostor szentség hírében élő lakója, Tyihon. Ő a városka lakóit hitre buzdítja, miközben maga nem hisz Istenben. A kisvárosi démonok közül leginkább démoni szereplő a csoport szellemi központja, Sztavrogin, akit a szemünk előtt tépnek szét a testéből támadó, uralhatatlan vágyai.

Az író utolsó regénye egy tolsztoji értelemben vett boldogtalan család története, ahol az éles eszű, élvhajász, durva apa felnőtt fiaival viaskodik. Fiai a sokarcú apa egy-egy arcát mutatják. Dmitrij a kicsapongó, szertelen, Iván az okos, Aljosa az érzelmes. A három törvényes leszármazott árnyékában meghúzódik egy fattyú, Szmergyakov, aki irigyen nézi szerencsés testvéreit, nem bocsátván meg a sorsnak, hogy apja félrelépése okán kimaradt a törvényes születési rendből. A férfiak körül szenvedélyes nők keringenek, akik közül az egyik, Grusenyka az apa és legidősebb fia számára egyaránt préda.

A Freud fantáziáját is megmozgató apagyilkosság érdekesítő dramaturgiai vázát az apa és Dmitrij között dúló szexuális párharc adja, melynek fizikai kulisszái mögött sejlik föl a történet metafizikai horizontja, ahol az eszes Iván a főhős. Az ő képzeletében kel életre az eretnekeket elégettető Nagy Inkvizítor, aki Jézussal találkozáskor őt is máglyára küldené. Iván láthatatlan világában „minden megengedett”, ami a látható világban apja, Fjodor Pavlovics Karamazov halálos ítéletét jelenti. Ivan ugyan maga nem gyilkos, de elejtett célzásai Szmergyakov számára éppen elegendőek ahhoz, hogy megölve apját és kivédhetetlen gyanúba keverve testvérét bosszút álljon nyomorúságos életéért. A faktikus bűn és a metafizikai Rossz csapdáiból a négy testvér közül egyedül Aljosának lenne lehetősége szabadulni, s az író feljegyzéseiből tudjuk, hogy a regény vele folytatódott volna.

Az egyedül maradt Karamazov testvér dönthetett volna úgy, hogy továbbmegy Raszkolnyikov, Kirillov és testvére, Ivan semmibe vesző útján. De Aljosának lett volna egy másik választása is, melyről Dosztojevszkij a halála előtti év nyarán Moszkvában beszélt Puskin ma is ugyanazon a helyen álló szobrának felavatása alkalmából. Puskin Dosztojevszkij szerint „egészen orosz” volt, ami azt jelenti, hogy „egyetemes emberként” minden embert testvérének tekintett. Nem tudjuk, hogy Aljosa melyik úton indult volna el. Az író a sírba vitte a folytatást.

A Semmi problémája azonban itt maradt. Heidegger „planetáris idiotizmusként” írja le az emberiséget fojtogató rendszert, mely óriási méretekben kalkulál,

szervez, működtet, de hiányzik belőle minden, amiért az embernek élnie érdemes. A napjainkat megkeserítő vírusjárvány figyelmeztetés, melyet ha a jelen földi hatalmai nem hallanak meg, úgy járnak majd, mint Babilon, melyen az ítélet János szavai szerint „egy óra alatt beteljesedett” (Jn 18,11).

Dosztojevszkij torzóban maradt életműve arra szólít fel, hogy változtassuk meg az életünket, forduljunk vissza az önzés, a mohóság, a kéjvágy és kapzsiság babiloni útjáról az egyetemes emberhez vezető másik útra, legyünk a ma még megíratlan fenntartható fejlődés regényének hősei.

